

tecnis, iştikak, kalb, secî ve tarsi', vâsf-ı tahsînî, icad ve tervîc-i elfâz sanatları ele alınır. Bunlardan vâsf-ı tahsînî ile icad ve tervîc-i elfâz yine ilk defa bu kitapta söz konusu edilmiştir. Bu şema ile *Ta'lim-i Edebiyyât* Batı retoriğini esas alan, aynı zamanda eski belâgat kuralları ile tariflelerinden de yararlanan yeni bir üslûp kitabı özelliği göstermektedir.

Yayımlandıktan sonra büyük ilgiyle karşılanan *Ta'lim-i Edebiyyât* hakkındaki yazılardan bazılarında eser yeni bir bakış açısına sahip olması bakımından takdir edilirken özellikle eski edebiyat mensupları tarafından tenkide uğramıştır. Kitap hakkında yazı yazarlar arasında başta Hacı İbrâhim Efendi ve Ahmed Midhat Efendi olmak üzere Abdülhak Hâmid, Şemseddin Sâmî, Mustafa Reşid, Fâik Reşad, Hikmet ve M. Nûri bulunmaktadır. 1886'da Recâizâde Ekrem ile Muallim Nâci arasında cereyan eden "Zemzeme"- "Demdeme" tartışmasının ardından yeniden gündeme gelen eser hakkında tekrar Hacı İbrâhim Efendi (Rusuhî imzasıyla), Adanalı Hayret, M. Zeki, M. Ziver, Ebüzziyâ M. Tevfik, Ali Râif ve M. Salâhî gibi şahsiyetler yazılar kaleme almıştır. Sadece Hacı İbrâhim Efendi'nin elliden fazla eleştiri yazmış olması eserdeki konuların ne kadar ilgi çektiğini gösterir. *Ta'lim-i Edebiyyât* söz konusu tartışmalarda daha çok bir kısım ifade zaafı, tariflerin yetersizliği, örneklerin isabetsizliği, olumlu örneklerin yeni edebiyattan, tenkit edilen örneklerin eski edebiyattan seçilmiş olması yüzünden eleştirilmiştir. Bu tartışma bir süre sonra eskiyeni tartışması şekline dönüşmüştür. Kitap hakkında o sırada Midilli'de sürgünde bulunan Nâmık Kemal'in kaleme almaya başladığı, ancak vefatı sebebiyle tamamlayamadığı risâle daha sonra *Nâmık Kemal'in Tâlim-i Edebiyat Üzerine Bir Risalesi* adıyla yayımlanmıştır (nşr. Necmettin Halil Onan, Ankara 1950). Türk edebiyatı tarihinde bir dönüm noktası teşkil eden *Ta'lim-i Edebiyyât*, yeni tarif ve bakış açılarıyla geniş sayılabilecek bir çevrede II. Meşrutiyet'e kadar ilgi görmüştür. Eseri bir ders kitabı olmaktan ziyade edebiyat teorisi alanına getirdiği yeni bakış açısı ve kavramlar bakımından önemli bulan Ahmet Hamdi Tanpınar onun bu tarafı üzerinde ayrıntılı biçimde durur (bk. bibl.).

Basılmadan önce bazı bölümleri *Hazîne-i Evrak'ta* neşredilen *Ta'lim-i Edebiyyât*'ın ilk baskısı 1879'da litografya usulüyle yapılmış, 1882 ve 1914 yıllarında da basılmıştır. Hakkında çıkan yazılarda yöneltilen eleştiriler dolayısıyla müellifin verdiği

cevaplarda eserin gerekli kısımlarının tasahhüh edileceği yolundaki açıklamasına rağmen yeni baskılarda herhangi bir değişiklik yapılmamıştır. *Numûne-i Zeyl-i Ta'lim-i Edebiyyât* ile (*Tercümân-ı Hakikat*, nr. 1307, 20 Teşrînîevvel 1298 / 1 Kasım 1882) *Kudemâdan Birkaç Şair* ise (1305) eserin ikinci kısmı değil zeyli mahiyetindedir. Kâzım Yetiş *Ta'lim-i Edebiyyât'ın Retorik ve Edebiyat Nazariyatı Sahasında Getirdiği Yenilikler* başlıklı bir doktora tezi (1981, İÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü) hazırlamıştır (bk. bibl.).

BİBLİYOGRAFYA :

Ahmet Hamdi Tanpınar, *XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul 2007, s. 446-447; Kâzım Yetiş, *Tâlim-i Edebiyat'ın Retorik ve Edebiyat Nazariyatı Sahasında Getirdiği Yenilikler*, Ankara 1996; a.m.f., *Belâgattan Retoriğe*, İstanbul 2006, s. 12-36; Christopher Ferrard, "The Contribution of Recâizâde Mahmûd Ekrem's Ta'lim-i Edebiyat to the Development of Ottoman Rhetoric, Part II", *Osm.Ar.*, sy. 6 (1986), s. 139-161; "Ta'lim-i Edebiyat", *TDEA*, VIII, 216.

KÂZIM YETİŞ

TÂLİM ve TERBİYE

I. İSLÂM TARİHİNDE

TÂLİM ve TERBİYE

II. ÇAĞDAŞ İSLÂM ÜLKELERİNDE

TÂLİM ve TERBİYE

İslâm kültüründe genellikle öğretimin karşılığı olarak tâlim, eğitimin karşılığı olarak terbiye kullanılmaktadır. Ayrıca öğrenim için tahsil ve daha çok eğitimi ifade etmek üzere tedris, te'dib, tehzib, siyaset, tezkiye, irşad gibi kelimelere yer verilmektedir. Sözlükte "bir şeyi gerçek yönüyle kavramak, bir nesnenin şekli zihinde oluşmak, nesneyi gerçek haliyle bilmek" anlamındaki *ilm* kökünden türeyen *ta'lim* "birine bilgi öğretmek, ders okutmak" demektir (Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, "alm" md.). Bilgi öğretme işini yapana *muallim*, bilgi öğrenene *müteallim* denir. "Korumak, ıslah etmek, gözetmek, yükseltmek" anlamındaki *rabv* kökünden türeyen *terbiye* kelimesine "çocuğu veya ekini besleyip büyütme, geliştirmek" mânası verilir (Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-muht*, "rbv" md.). Râgıb el-İsfahânî, terbiyeyi "bir şeyi en mükemmel derecesine ulaşıncaya kadar adım adım inşa etmek" şeklinde tanımlar (*el-Müfredât*, "rbv" md.). Beyzâvî ise "bir şeyi derece derece geliştirerek kemaline ulaştırmak" diye açıklayarak bunun bütün canlılar için söz konusu olduğunu söyler (*Envârü't-tenzil*, I, 7). Yetişme ve gelişme bütün canlılarda görülürse de ter-

biye daha çok insan hakkında kullanılan, onun bedenî, zihni, ahlâkî gelişmesini ve olgunlaşmasını sağlamayı ifade eden bir terim haline gelmiştir. Bu faaliyetin önemi, ilkeleri, metotları, etkileri ve hedefleri gibi konulardan bahseden disipline de terbiye ilmi veya kısaca terbiye denilmiştir. "Öğrenmek ve ezberlemek" anlamındaki *ders* kökünden türeyen *tedris* "öğretmek, ders vermek" demektir. Ders veren kimseye *müderris*, ders okutulan yere *medrese* adı verilir. Terbiyeden başka eğitim karşılığında kullanılan bir kelime "iyi tutum, incelik, kibarlık" anlamındaki *edeb* kelimesinin türevi olup "eğitmek, bilgilendirmek" mânası taşıyan *te'dib*dir. Cevherî te'dibi "kişinin eğilim ve davranışlarının bizzat kendi iradesiyle veya dış bir otoritenin etkisiyle kontrol edilip yönlendirilmesi" diye açıklar. Aynı müellif *tehzibi* de "arıtmak, ahlâkını güzelleştirmek" şeklinde tarif eder (*eş-Şihâh*, "edb", "hzb" md.leri). Ayrıca te'dibi "tâlim", tehzibi "temizlemek, saflaştırmak" biçiminde açıklayanlar vardır (Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-muht*, "edb", "hzb" md.leri; *Lisânü'l-'Arab*, "edb", "hzb" md.leri; *Tâcü'l-'arûs*, "edb", "hzb" md.leri). Ahlâk eğitimi ve öğretimi için "tehzibü'l-ahlâk" terkihi kullanılmıştır. Yahyâ b. Adî, İbn Miskeveyh, Nasîrüddîn-i Tûsî, Gazzâlî gibi müellifler ahlâk konusundaki kitaplarına veya eserlerinin ahlâka ilişkin bölümlerine bu adı vermiştir. Siyaset kelimesinin "yönetmek, emretmek ve yasaklamak, boyun eğdirmek" gibi mânaları yanında "eğitmek, te'dip etmek" anlamına geldiği de belirtilir (Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-muht*, "svs" md.; *Lisânü'l-'Arab*, "svs" md.; *Tâcü'l-'arûs*, "svs" md.). *Tezkiye* ise "temizlemek, ıslah etmek" ve özellikle "nefsi arındırmak, geliştirmek" gibi kısmen terbiyeye yakın anlamlarda kullanılır. "Doğru yolu bulup kararlılıkla benimsemek" mânasındaki *rüşd* kökünden türeyen *irşad* "doğru yolu göstermek" demektir ve daha çok dinî alanlarda yaygın eğitim hizmetleri için kullanılır.

Kur'an-ı Kerim'de ve hadislerde ilim kökünden türeyen pek çok kelime bulunmakta, ayrıca tâlim masdarından fiiller "öğretmek", teallüm masdarından "öğrenmek" anlamında geçmektedir. Bu âyetlere göre Allah, Âdem'in üstünlüğünü meleklerle göstermek için ona meleklerin bilmediği isimler öğretmiştir (el-Bakara 2/31). Kur'an'ı Allah tâlim etmiş, insana beyanı O öğretmiştir (er-Rahmân 55/2). İnsana kalemle yazmayı öğreten ve ona bilmediklerini belleten de O'dur (el-Alak 96/4-5). Allah, İsâ'ya kitabı, hikmeti, Tevrat'ı ve İncil'i (el-Mâide 5/110), Yûsuf'a olayların (rüya-

lar) yorumunu (Yûsuf 12/101), Dâvûd'a zırh yapmayı (el-Enbiyâ 21/80), Muhammed'e kitabı, hikmeti ve daha önce bilmediği şeyleri (en-Nisâ 4/113) öğretmiştir. Kur'an-ı Kerim'de Allah'ın gerek peygamberlere gerekse diğer insanlara kitabı, hikmeti ve bilmedikleri şeyleri öğrettiğini bildiren başka âyetler de vardır (M. F. Abdülbâkî, *el-Mu'cem*, "İlm" md.). Kur'an'da terbiye kelimesi geçmemekle birlikte "rabv" kökünden türeyen başka kelimeler "arzin kabarak bitkilerin büyümesine elverişli hale gelmesi" (el-Hac 22/5; Fussilet 41/39), "mal artışı" (er-Rûm 30/39), "berketlendirme" (el-Bakara 2/276), "çoğalma, fazlalık" (en-Nahl 16/92), "güçlü, şiddetli" (el-Hâkka 69/10), "yükselme, kabarma" (er-Ra'd 13/17) gibi anlamlarda kullanılmıştır. Bazı âyetlerde terbiye masdarından fiiller "himaye etmek, büyütme" mânâsında geçmektedir (el-İsrâ 17/24; eş-Şuarâ 26/18). Hadislerde de benzer kullanımlar görülür. Bunlardan birinde Hz. Peygamber terbiyeden türeyen bir fiili "arttırmak, çoğaltmak" mânâsında kullanmıştır (Buhârî, "Zekât", 8; Müslim, "Zekât", 63, 64). Buhârî, İbn Abbas'tan nakledilen bir rivayetteki "rabbânî" kelimesini açıklarken bunun "öğrenim çağındakileri terbiye eden kişi" demek olduğunu belirtir (Buhârî, "İlm", 10). Te'dip, tehzib, siyaset ve irşad kelimeleri Kur'an'da yer almamakla birlikte hadislerde ve diğer İslâmî kaynaklarda terbiyeye yakın anlamlarda kullanılmıştır. Tezkiye kavramı ise diğer mânaları yanında "nefsi arındırma" anlamında Kur'an-ı Kerim'de (en-Nisâ 4/49; en-Necm 53/32; eş-Şems 91/9) ve hadislerde (*Müsned*, V, 48; Müslim, "Zikir", 73) geçmektedir.

Bütün bu kelimeler içinde özellikle öğretim ve eğitim karşılığı olarak yaygın biçimde kullanılanlar tâlîm ve terbiyedir. Öğretim bilgi kazandırma, insanlığın sahip olduğu bilgileri yetiştirmekte olan nesillere aktarma faaliyetidir. Eğitim ise daha ziyade davranış ve karaktere esas teşkil eden beceri ve değerler kazandırmayla ilgili çalışmalarını anlatır. Tâlimden yalnız bilgi kazandırma, bunu hâfızada saklama ve yeri geldiğinde hatırlama anlaşılmaktadır. Terbiye ise insanda mevcut bütün kabiliyetlerin dikkate alınarak bunların geliştirilmesi ve yönlendirilmesidir. Buna göre terbiye kavramı tâlimden daha kapsamlı olup öğretim alanına giren bütün konuları içine almakta ve genellikle tek başına kullanıldığında öğretimi de ifade etmektedir. Öğretim insana eşya ve olaylar hakkında doğru bilgiler kazandırmayı amaç-

lar. İnsanın öğrenimi gelişip bilgi seviyesi yükseldikçe daha tutarlı davranışlarda bulunması, tutarlı bir kişiliğe kavuşması beklenirse de eğitim yönü dikkate alınmadan yürütülecek bir öğretimle bu hedefe ulaşılamaz. Öğretim sayesinde zekâ ve bilgi gelişirken eğitim iradenin güçlü olmasını, akıl ve irade arasında denge kurulmasını sağlar. Bu sebeple kişilerin öğrenim seviyelerine paralel şekilde ahlâk ve karakter eğitiminin de yapılması gerekir. İslâm kaynaklarındaki ortak anlayışa göre eğitim ve öğretim bütün hayat boyunca devam etmesi gereken bir süreç olup amacı bireyleri ve toplumları gerçek inanca, doğru bilgiye ve erdemli yaşayışa ulaştırmaktır. Bu sebeple eğitimciler her çocuğu ebeveynine, eğitimciye ve topluma emanet edilmiş, korunması ve geliştirilmesi gereken bir varlık olarak görmüştür. İslâm'da çocukların eğitim ve öğretimi için -birçoğu günümüz pedagoji biliminde de önemini koruyan- ilkeler ve kurallar konmuştur. Meselâ zihin ve davranış eğitimi-ne eşit derecede önem verilmesi, eğitimde fırsat eşitliği sağlanması, çocuğun eğitim yaşının dikkate alınarak zihinsel yeteneğine göre bilgi ve davranış eğitimi verilmesi, çocuğun arsızlaşmasına, dolayısıyla şahsiyetinin aşınmasına yol açacak tutumlardan sakınılması, başarının ödüllendirilmesi, başarısızlık ve yanlışlıkların pedagojik esaslara göre düzeltilmesi, cezalandırmada acele edilmemesi İslâm eğitimi kaynaklarındaki ortak ilke ve yöntemlerden bazılarıdır. Müslüman eğitimciler özellikle hoşgörü, sevgi ve şefkatin eğitimde değişmez ilkeler olarak benimsenmesi, zorunlu olmadığı sürece öğrenciyi sert muamele yapılmaması hususunda görüş birliğine varmış, başarısızlığın sürmesi durumunda uyarıdan başlayıp giderek sertleşen bir ceza yöntemi uygulanmasını faydalı görmüştür. İbn Sahnûn, Kâbisî, İbn Sinâ, İbn Miskeveyh gibi eğitimci ve düşünürler son çare olarak hafifçe dövmenin eğitimde yararlı olabileceğini düşünürken Mâverdî, İbn Haldûn, Taşköprizâde, Erzurumlu İbrâhim Hakkı gibi bazıları dayak cezasına karşı çıkmıştır (Ay, s. 40-63; Bayraktar, sy. 1 [1994], s. 97-107; *DİA*, I, 335; XII, 140-141).

I. İSLÂM TARİHİNDE TÂLİM ve TERBİYE

İslâm'da tâlîm ve terbiyenin amacı inançlı, erdemli, verimli insan yetiştirmektir. Bu ilke zamana ve coğrafi bölgelere sınırlı değildir. Zira ilk nâzil olan Kur'an âyeti okumayı, öğrenmeyi emretmektedir. Hz. Peygamber'in uygulamaları da hep bu doğrultuda olmuştur. Kitap ve Sünnet'in bu konu-

daki bağlayıcı hükmünü göz önünde bulunduran müslümanlar daha İslâm'ın ilk yıllarından itibaren eğitim ve öğretime büyük önem vermiştir. Önceleri bu çabalar daha ziyade dinî eğitim ve öğretime yönelikti; zira ibadetlerin uygulanmasında bu bilgiler gerekliydi. Ayrıca namaz, oruç, zekât ve hac ibadetlerini ifa etmek için müslümanlar astronomi, coğrafya, takvim ve sağlık gibi konularda bilgi edinmek zorundaydı. İslâm'da eğitim ve öğretim faaliyetlerinin büyük ölçüde bu ihtiyaçlardan doğduğu söylenebilir.

H. Peygamber Dönemi. İslâm'dan önce Arap yarımadasında basit düzeyde de olsa eğitim faaliyetleri bulunmaktaydı. Araplar arasında geçerli olan bilgiler şiirin yanı sıra daha çok basit gözlem ve tecrübeye dayanan tıp, kıyâfe, irâfe ve kehanet gibi alanlarla ilgiliydi (Kehhâle, s. 37). Ancak bu bilgiler o günün dünyasında Araplar'ı söz sahibi kılacak tutarlı ve sistemli bilgiler değildi. İslâm'ın zuhuru ile birlikte başta Araplar'ın ve daha sonra müslüman olan diğer milletlerin önünde geniş ufuklar açılmaya başladı. Bunun en önemli etkenlerinden biri Kur'an'ın müslümanları bitkiler, hayvanlar, tarih, coğrafya ve astronomi gibi alanlarda inceleme ve araştırmaya teşvik etmesidir. Başlangıçta dinî bilgilerin öğretilmesine önem verilmekle birlikte Resûl-i Ekrem'in gayretini sadece ruhanî ve mânevî saha ile sınırlandırmak mümkün değildir. Nitekim kendisi, hastalanan kişileri tedavi olmaları için henüz Müslümanlığı benimsememiş olan Hâris b. Kelede es-Sekafî adlı bir tabibe gönderiyordu (Âmir en-Neccâr, s. 41). Resûlullah, daha bi'setin 4. yılında Mahzûm kabilesinden Erkam'ın evinde müslümanlara Kur'an okuyor, onları dönemin ağır şartları karşısında inanç ve sabır konusunda eğitiyordu. Medine'ye Mus'ab b. Umeyr'i yollayıp oradaki müslümanları İslâm hakkında bilgilendirmişti. Bedir Gazvesi'nde ele geçirilen esirlerin okur yazar olanlarından her birinin Medineli on müslüman çocuğuna okuma yazma öğretmesi karşılığında 4000 dirhem tutarındaki fidyeden muaf tutulması Hz. Peygamber'in eğitim ve öğretimi verdiği önemin açık göstergesidir. Zeyd b. Sâbit bunlardan okuma yazma öğrenen ensar çocuklarından biridir (Kâsım b. Selâm, s. 308-309; İbn Sa'd, II, 18; M. Memlûh el-Arabî, s. 197). Resûlullah, bir yandan bilenlerin bildiklerini saklamayıp yaymalarını emrederken (meselâ bk. *Müsned*, I, 241; II, 499; V, 269; Buhârî, "İlm", 15; İbn Mâce, "Muqaddime", 20, 21, 24) bir yandan da hicretten sonra ihtiyaç duyul-

lan yörelere öğretmenler gönderiyor, ayrıca yeni müslümanların, bilhassa uzakta oturan kabile mensuplarının Medine bölgesine gelip yerleşmelerini istiyordu. Şüphesiz bunda, putperest kabileler arasındaki müslümanların o çevrede İslâm'ı öğrenip uygulama güçlüğü çekebileceği endişesi yanında Medine'yi İslâmî bir eğitim merkezi haline getirme niyetinin bulunduğu da düşünülebilir. Bu siyaset Mekke'nin fethine kadar devam etti (Hamîdullah, II, 80). Resûl-i Ekrem döneminde cami en önemli eğitim ve öğretim merkeziydi. Hicretin ardından inşa edilen Mescid-i Nebevî'de namaz için kullanılan bölümün yanında bir bölümün (Suffe) eğitim ve öğretim faaliyetlerine ayrıldığı bilinmektedir. Bizzat Hz. Peygamber Suffe'de ders vermiş, gerek burada gerekse başka mekânlarda bu faaliyetlere sürekli katılmasından dolayı, "Allah beni muallim olarak gönderdi" demiştir (İbn Mâce, "Mu-kaddime", 17). Suffe'deki eğitim faaliyetlerine başka öğretmenler de katılıyordu. Ubâde b. Sâmî, Mus'ab b. Umeyr, Ebân b. Saîd ve Ebû Ubeyde b. Cerrâh bunlardan bazılarıdır. Resûlullah döneminde ihdas edilen bir eğitim merkezi de "küttâb" denilen ve bir tür sıbyan mektebi olan yerlerdir. Buralarda çocuklara ilk dinî bilgilerle Kur'an eğitimi verilmekteydi. Başlangıçta bazı sakıncalar dolayısıyla camilerde çocuklara ders verilmesi uygun görülmemiştir. Daha sonra küttâblar özel mahaller yanında camilere bitişik yerlerde de faaliyet göstermeye başladı, çok geçmeden camiler de bu hizmete açıldı.

Hulefâ-yi Râşidîn ve Emevîler Dönemi. Bu dönemde eğitim ve öğretim faaliyetleri, Hz. Peygamber devrine göre biraz daha gelişmiş olarak yine camiler ve küttâblarda yapılmaktaydı. Hulefâ-yi Râşidîn devrinde gerek Medine'de gerekse yeni fethedilen bölgelerde inşa edilen camiler aynı zamanda birer eğitim merkezi işlevine sahipti. Hz. Ömer tarafından hazırlanan ve çocuklara Kur'an, yüzme, binicilik ve şiir öğretmeyi amaçlayan program Medine dışındaki yörelerde de uygulandı. Diğer bir programa göre çocuklara yazı, aritmetik ve yüzme yanında aile hayatına dair eğitim verilmekteydi. Bu ilk bilgilerin temelini Kur'an-ı Kerîm teşkil ediyordu (Kazıcı, *Anahatları ile İslâm Eğitim Tarihi*, s. 22-23). İlk dört halifeye dinî ve din dışı konularda her şey sorulabiliyordu. Onlar cevap veremedikleri meseleleri diğer sahâbîlerden öğrenirdi. Böylece Hulefâ-yi Râşidîn meclisleri kültürün gelişmesine hizmette birleşiyordu. Emevîler devrinde Şam Eme-

viyye (Ümeyye) Camii ile Amr b. Âs'ın Fus-tât'ta (Mısır) 21 (642) yılında yaptırdığı, zamanımıza kadar kendi adıyla anılan cami önemli birer eğitim merkez haline geldi. Bu dönemde ilim, fikir ve sanatın gelişmesinde yabancı kültür ve âdetlerin tesiri görülmeye başlandı; özellikle yeni saray hayatı edebiyat ve sanatın gelişmesinde etkili oldu. Muâviye b. Ebû Süfyan kendi sarayına âlimleri toplar, Arap tarihi ve bilhassa Arap savaşlarıyla yabancı kral ve sultanlar hakkında onlarla sohbet ederdi. Bu gelenek diğer Emevî halifeleri tarafından sürdürüldü. Abdülmelik b. Mervân'ın özellikle şairleri davet ederek bu tür meclisler kurduğu bilinmektedir (Nebrâvî, s. 166). Saraylarda çocukların eğitimi de bu dönemde başladı. Bu eğitimin programı öğrencinin geleceğine ve kendisini bekleyen görevlere uygun biçimde düzenlenmekteydi. Zengin ailelerin konaklarında da bu tür özel eğitim programları uygulanıyordu. İslâm tarihinde saray eğitimi bazı farklı uygulamalarla her dönemde devam etti. Emevî halifeleri çocuklarını dil, belâgat, şiir ve hitabet gibi konularda daha iyi yetişmeleri için bedevîler arasına gönderirdi. Nitekim Muâviye oğlu Yezîd'i bu maksatla bâdiyeye yollamıştı. Eğitim için kararlaştırılmış genel bir sistem yoktu. Şam bâdiyesi dil öğrenimi için bir medrese durumundaydı. Bu dönemdeki yaygın anlayışa göre kişi dilini hem konuşarak hem yazarak öğrenebilirdi. Bunun yanında atıcılık ve yüzmeyi başaranlar artık kâmil insan sayılırdı (Ahmed Çelebi, s. 93-94; Hitti, *Târîhu'l-'Arab*, s. 317). Velîd b. Abdülmelik, çocukluğunda sıkıntı çekmemesi için çöle gönderilmediğinden konuşma esnasında sık sık dil hatası yapıyordu. Bu yüzden babasının, "Velîd'e olan sevgimizden dolayı onu bâdiyeye göndermeyişimiz bize pahalıya mal oldu" dediği rivayet edilir. Abbâsî Halifesi Hârûnürreşîd'in oğlu Mu'tasım-Billâh da sırf bu maksatla bâdiyeye yollanmıştı (Ahmed Çelebi, s. 94).

Abbâsîler'in Başlangıç Dönemi. İlmî araştırmaların kurumlaştığı, eğitim ve öğretim faaliyetlerinin geliştiği Abbâsîler devrinde camiler eğitim ve öğretim işlevini sürdürdü. Özellikle dönemin başlangıcından itibaren tercüme faaliyetlerinin hızlanması ve eski çağlara ait ilimlere rağbetin artması üzerine Bağdat'ta Beytülhikme adıyla bir kurum açıldı. Zamanla gelişen bu merkez Halife Me'mûn devrinde büyük bir ilim merkezi haline geldi (*DîA*, VI, 88-90). İslâm'ın ilk dönemlerinde ders halkaları ve ilmî tartışmalar mescid ve camilerde yapılıyor, bu da bir bakıma camiye aslî göre-

vi olan ibadetten uzaklaştırıyordu. Bu sebeple bazı camilerin sonraları medreseye dönüştürüldüğü görülmektedir (Ali el-Mellâ, s. 53). Abbâsîler devrinde eğitimle ilgili gelişmelerden biri de kitapçı dükkânları ve kütüphanelerin çoğalmasındır. Bu dükkânların sahipleri sadece tâcir değil aynı zamanda kültürlü ve bilgili insanlardı; dükkânları öğrenci ve bilginlerin toplandığı yerler durumundaydı. Câhiliye döneminde şiir ve hitabet müsabakalarının yapıldığı Ukâz, Mecenne ve Zülmecâz gibi panayırlarla bu dönemdeki kitap satış evleri arasında bir bağlantı kurulabilir. Başlangıçta ticarî maksatla açılan kitapçı dükkânları zamanla kültürlü, zevk sahibi kimselerin ilgisiyle kültür ve ilim alışverişi yapılan merkezler haline geldi. Bazı dükkân sahipleri kitapları istinsah ederek çoğaltıyor, öğrenci, ulemâ ve okuyucuların hizmetine sunuyordu. Nitekim Câhiz'in bazı kitapçı dükkânlarını sabaha kadar kiraladığı, böylece istediği kitapları okuma veya istinsah etme fırsatı bulduğu bilinmektedir. Bu dükkânlar hemen hemen her İslâm ülkesinde bulunuyordu. Makrizî, Kahire'deki kitap satış merkezinin kuyumcular çarşısı ile Sâlihiye arasında olduğunu ve başlangıçta bu çarşının Amr b. Âs Camii yanında bulunduğunu kaydeder (*el-Hı-tât*, II, 102).

Fâtımîler Dönemi. Eğitim ve öğretimin büyük önem kazandığı Fâtımîler devrinde kurulan ilk eğitim müessesesi Kahire'deki Ezher Camii'dir. Yapımına 359'da (970) başlanıp iki yılda tamamlanan camide İsmâîlî fıkı ve kelâmı okutulmakta, bu mezhebin dinî ve siyasî ilkelerini tanıtmak amacıyla burada sürekli toplantılar yapılmaktaydı. Fâtımîler'in kendi doktrinlerini yayma gayreti asıl 395 (1005) yılında Hâkim-Biemrillâh'ın Kahire'de kurduğu Dârülhikme'de görülmektedir (*DîA*, VIII, 537-538). Mukattam dağında bir rasathâne inşa ettiren Hâkim-Biemrillâh camilerdeki öğretimin yanında Dârülhikme'nin inşasını başlattı. Oldukça serbest bir eğitimin ve ilmî müzakerelerin yapıldığı Dârülhikme'nin daha küçük örnekleri İskenderiye, Halep, Kudüs, Dimaşk ve Trablusşam'da açıldı. Fakat bu kurumlar daha sonra birer Şîî propagandası merkezi haline dö-nüştü. Ancak İskenderiye gibi merkezden uzak yerlerde ve Ebû Bekir et-Turtuşî Medresesi'nde görüldüğü üzere Sünnî eğitim veren medreseler de vardı (Abdülganî Mahmûd, s. 37-38). Eyyûbîler'in iktidara gelişiyle birlikte propaganda merkezi olmaktan çıkarıldığı için canlılığını kaybeden ve bir süre ihmale uğrayan Ezher her şe-

ye rağmen ilmi faaliyetlerin merkezi olmayı sürdürdü. Daha sonra yönetimi ele geçiren Memlûkler devrinde Ezher'e vakıf tahsis ve yeni medreselerin ilâvesiyle buradaki ilmi hayat canlandırıldı ve bu külliye günümüze kadar Sünnî çizgide faaliyetini sürdürdü.

Abbâsî ve Selçuklu Dönemi. Eğitim ve öğretimin bu devirde medreselerde yapılmaya başlanması eğitim tarihi açısından önemli bir gelişmedir. Selçuklular'ın 25 Muharrem 447 (26 Nisan 1055) tarihinde Bağdat'a girmesiyle Ehl-i sünnet Şîa'ya karşı kesin üstünlük sağladı. Selçuklular'ın amacı, sapıklık olarak niteledikleri Şîi-İsmâîlî doktrinine karşı Sünnî akîdeyi yerleştirmekti. Bunun için yeni müesseselerin kurulmasına ihtiyaç vardı. X. yüzyılda İstahr, Nişâbur gibi şehirlerde Sâîğ en-Nisâbü'rî, Ebû Ali el-Hüseynî ve İbn Fûrek gibi âlimlerin ders okuttuğu medreseler açılmıştı. Bunları Kuşeyriyye ve Beyhakıyye medreseleri takip etti (Şeşen, s. 322). Sultan Alparslan'ın veziri Nizâmülmülk'ün himayesinde açılan Nizâmiye medreselerinin ilki Nişâbur'daydı. Bu medreselerin en meşhuru yapımına 457'de (1065) başlanıp iki yılda tamamlanan, eğitim ve öğretim kadrosunun vakıflar vasıtasıyla desteklendiği, Alparslan zamanında kurulan Bağdat Nizâmiye Medresesi'dir. Nizâmülmülk'ün Şâfî mezhebini yaymaya yönelik öğretimi teşvik etmesine karşılık Sultan Alparslan, Hanefîliği geliştirmek maksadıyla Hanefî medreseleri açtırdı. Bağdat'ta Hanefî fıkına göre eğitim veren medreseler Meşhedü Ebû Hanîfe, Türkân (Terken) Hatun ve Bâbüttâk medreseleridir. Şâfî fıkının okutulduğu medreselerin en önemlileri ise Nizâmiye, Tâciyye ve Kurâh Zafer medreseleridir (M. Hüseyin Şendeb, s. 56-60). Bir müddet sonra bu iki mezhep aynı medresede eğitim vermeye baş-

Kahire'de
Ezher
Cami'i'nin
revakları

ladı. Nizâmiye medreseleri için kurulan vakıflar bina yapımı, müderris ve talebelere maaş verilmesi, hadis, fıkıh, vaaz ve tasavvufa uğraşanlara infakta bulunulması, imam, müezzin, hademe ve muhtaçlara yardım edilmesi gibi görevler üstlenmişti. III-V. (IX-XI.) yüzyıllarda Horasan ve Mâverâünnehir'in çeşitli bölgelerinde fıkıh ve hadis öğretimi için otuz kadar medrese inşa edildiyse de (Nâcî Ma'rûf, s. 9) bunlar uzun ömürlü olmadı. Bu sebeple İslâm dünyasında ilk defa medreselerin Nizâmülmülk ve dolayısıyla Selçuklular tarafından açıldığı görüşü yaygınlık kazanmıştır. Gerçekten Nizâmülmülk'ün gayretiyle gelişen medreseler Doğu'da yayılarak uzun süre devam etti. İbn Cübeyr, VI. (XII.) yüzyılda Bağdat'ın doğusunda otuz kadar medrese ve bunlara ait vakıfların bulunduğu söyler (*er-Rihle*, s. 205). Abbâsî Halifesi Müstansır-Billâh'ın tesis ettiği çeşitli medreseler arasında en önemlisi 631'de (1234) hizmete açılan Müstansırıyye Medresesi'dir. Süyûtî'nin ifadesine göre Dicle'nin doğusunda kurulan bu medreseden daha güzeli İslâm ülkesinde henüz inşa edilmemişti. Bu medrese vakıflarının çoklu-

ğu ve görevlilerin maaşları bakımından da benzersizdi (Zerkeşî, s. 33). Dört mezhebe açık olan Müstansırıyye Medresesi'nde öğretim bölümleri yanında kütüphane, hamamlar, hastahane ve mutfak bulunuyordu. Bu medrese Osmanlılar tarafından da kullanılmıştır (Baltacı, s. 9). Büyük Selçuklular'dan sonra medreseler giderek köylere kadar yayıldı. Nüreddin Mahmud Zengî Dimaşk'ta yedi, Halep'te dört, Hama ve Humus'ta ikiser, Ba'lebek'te bir medrese yaptırdı. Bazı kaynaklarda Nüreddin Zengî döneminde çeşitli merkezlerde tesis edilen medrese sayısı altmış yedi olarak gösterilmektedir (Şeşen, s. 323-324).

Endülüs. Eğitim ve öğretimde dile ve edebiyata önem verilen Endülüs Emevîleri devrinde çeşitli öğretim kurumları açıldı. Halife II. Hakem Kurtuba'da ücretsiz eğitim verilen yirmi yedi mektep tesis etti (Hitti, *İslâm Tarihi*, III, 839). III. Abdurrahman tarafından yaptırılan Kurtuba Medresesi o dönemin öğretim kurumları arasında seçkin bir yere sahipti. Ezher'den ve Bağdat Nizâmiye Medresesi'nden önce oluşturulan bu medresede İspanya'nın yanında Avrupa'nın diğer ülkelerinden, Afrika ve Asya'dan gelen birçok müslüman ve gayri müslim talebe öğrenim görüyordu. Kurtuba'da çok zengin bir kütüphane kurulmuştu. Halife Hakem'in İskenderiye, Dimaşk ve Bağdat'a gönderdiği kişiler kitapçı dükkanlarını dolaşıp kitap satın alır veya istinsah ettirirdi. Böylece kütüphanede toplanan eser sayısının 400.000'i bulunduğu rivayet edilir. Bu devirde Endülüs'te kültür seviyesi oldukça yüksekti. Dozy'ye göre o sırada hristiyan Avrupa'da çoğunluğu kilise mensubu pek az kimse bazı bilgi kırıntılarına sahipken Endülüs'te hemen herkes okuma yazma biliyordu (*a.g.e.*, III, 841). Gerek Mağrib gerekse En-

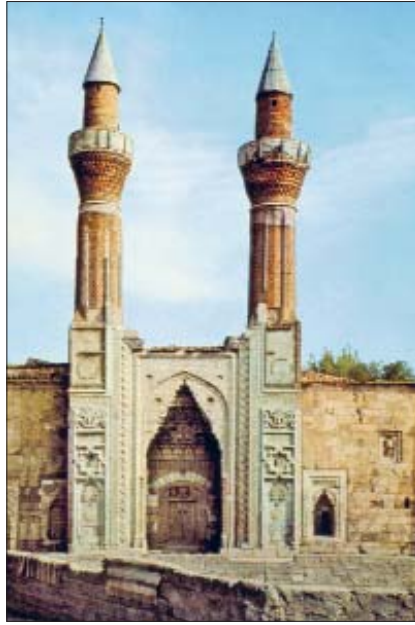

Bağdat'ta
Abbâsî
dönemine ait
Müstansırıyye
Medresesi'nin
avlusundan
bir görünüş

dülüs'teki devletler sonraki dönemlerde de bu ilmî geleneğin devamı için gayret sarfetmiş ve yeni medreseler açmıştır (Hasan Ali Hasan, s. 400-401; M. İsa el-Harîrî, s. 349-350).

Eyyûbiler Dönemi. Selâhaddîn-i Eyyûbî vezir olduğunda (564/1168) Şîî mezhebine karşı Sünnî akîdeyi desteklemeye başladı, bu amaçla medrese inşasına önem verdi. Muharrem 566'da (Eylül 1170) Amr b. Âs Camii yakınında Şâfiîler için Nâsiriyye Medresesi'ni açtı, burası için bir vakıf kurdu. Aynı bölgede Mâlikîler için Kamhiyye Medresesi'ni inşa ettirdi. Makrîzî'nin ifadesine göre bu medreselerin kurulması Fâtımî Devleti'ne indirilen en büyük darbe oldu (*el-Hıta*, II, 363-364; Abdülganî Mahmûd, s. 67-68). Nizâmülmülk'ten sonra medrese açma konusunda en çok ün yapan Selâhaddîn-i Eyyûbî ile halefleri Mısır, Dimaşk ve Kudüs'te on yedi medrese yaptırdılar. Hükümdarları örnek alan diğer devlet erkânı ve zenginler de kırk üç medrese inşa ettirdi. Bu faaliyetler İslâm dünyasının farklı bölgelerinden âlimlerin Mısır'a akın etmesini sağladı (Abdülganî Mahmûd, s. 87).

Memlûkler Dönemi. Eyyûbî Devleti'nin yerine kurulan Memlûkler çok sayıda medreseye sahipti. Medreseler için vakıflar tesis eden Memlûkler hoca ve talebelere dolgun ücret ödeyerek ilim ve kültürün gelişmesine önemli katkıda bulundu. Bu dönemde genel öğretim veren medreselerin yanında dârü'l-hadîs, dârü'l-Kur'ân gibi ihtisas medreseleri de bulunuyordu (Yiğit, s. 245). Makrîzî, dinî ilimlerin okutulduğu medreselerin pek çoğunda yetim ve yoksul çocuklar için yatılı mekteplerin bulunduğunu söyler (*el-Hıta*, II, 378-379). Medreselerin geniş ölçüde devlet eliyle kurulup teşkilâtlandırılması ve vakıflar aracılığıyla öğretimin desteklenmesinden sonra ilmî gelişmelerin büyük bir hız kazandığı görülür. Nizâmiye medreseleriyle diğer bazı önemli medreselerde İslâmî ilimlerin yanında matematik, astronomi, tıp ve felsefe de okutuluyordu (Turan, s. 258-259). Bu medreselerde Abdülkerim el-Kuşeyrî gibi sûfiler; Ebû İshak eş-Şîrâzî, İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî gibi fakih ve kelâmcılar; Muhammed b. Selâme er-Ruhâvî, Ebû'l-Feth Muhammed b. Müferric es-Sirmânî gibi mimar ve mühendisler; Ömer Hayyâm, Ebû Muzaffer el-İsferâyînî gibi astronom ve matematikçilerle Gazzâlî gibi çok yönlü âlimler yetişti. İslâm toplumunda başarılı bir model oluşturan Nizâmiye medreselerinin benzerleri Anado-

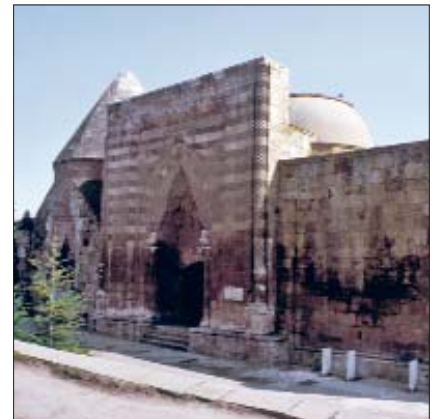
Sivas'ta Gökmedrese'nin taçkapısı

lu Selçukluları ile Beylikler döneminde de kuruldu. Bu medreselerin en eskisi Konya'da II. Kılıcarıslan zamanında (1156-1192) yaptırılan Şemseddin Ebû Saîd Altun-aba Medresesi'dir. Yine Konya'da Şerif Mesud, Sırçalı, Karatay medreseleri, Sivas ve Tokat'ta Gökmedrese, Kırşehir'de Caca Bey, Malatya'da Ulucami, Afyon'da Kale, Antalya'da İmaret, Aksaray'da Zinciriye, Urfa'da Ulucami, Mardin'de Sultan İsa, Ermenek'te Emîr Mûsâ medreseleri bu dönemde inşa edilen eğitim kurumlarından bazılarıdır. Osmanlı öncesi medreselerinde öğretim yöntemi pek ayrıntılı değildir. Başlangıçta eğitim ve öğretim daha çok ezberciliğe dayanırken zamanla bu sistem yerini yazmaya ve not almaya bıraktı. Dersler genellikle sabah namazından hemen sonra başlardı. Eğitim sisteminde daha ziyade soru-cevap şeklinde bir metot uygulanıyordu. Bu metodun uygulanmasında, eğitim ve öğretimin verimli olmasında müdlerin büyük payı vardı (Abdülganî Mahmûd, s. 272).

Osmanlı Dönemi. Osmanlı Devleti'nde ilmiye sınıfına büyük değer verildiği için İran, Horasan, Dağıstan, Hindistan, Buhara, Halep, Şam, Mısır ve Karaman'dan birçok âlim İstanbul'a akın etmiş (Tayyarzâde Atâ Bey, I, 213) ve şehir giderek İslâm dünyasının önemli bir ilim merkezi haline gelmişti. Osmanlılar da medresedeki eği-

tim ve öğretim faaliyetlerini vakıflar aracılığıyla devam ettirdi. İlk devir Osmanlı ilim hayatına dair bilgi veren D'Ohsson'a göre bu faaliyetler daha Osman Gazi döneminde başladı (Bilge, s. 6). İlk bir buçuk asır içinde yapılan medreselerin en önemlileri İznik, Bursa ve Edirne'de bulunuyordu. Orta ve yüksek öğretim veren Osmanlı medreselerinin ilki Orhan Gazi tarafından 731'de (1331) İznik'te açıldı. Bu medrese için vakıflar tesis edildi. Geliri medreseye, müderrislere ve talebeye ayrılan vakıf köyler her türlü vergiden muaftı. İznik bir ilim merkezi olarak önemini XV. yüzyılda da korudu ve şehre "âlimler yurdu" sıfatı verildi. Bursa'nın fethinden sonra şehirde çeşitli medreseler kuruldu. Sınırları yavaş yavaş genişleyen Osmanlı Beyliği'nde pek çok devlet adamı medrese, cami, imaret gibi hayır kurumları açmaya başladı. Edirne'nin devlet merkezi olmasıyla burada da medreseler açıldı. Fâtih Sultan Mehmed'in İstanbul'u fethinin hemen ardından Sahn-ı Semân medreselerini tesis etmesi ve bunlar için vakıflar kurmasından sonra tam bir ilim merkezi haline gelen şehirde başta hükümdarlar olmak üzere sultan hanımlar, vezirler, ilim adamları ve bazı saray mensupları tarafından pek çok medrese inşa edildi. Fetihten XIX. yüzyıla kadar İstanbul'da kurulan medrese sayısının 500'ü aştığı belirtilir (Kütükoğlu, 1869'da *Faaliyet İstanbul Medreseleri*, s. 5-6). Osmanlı medreselerinde dinî ilimlerin yanında mantık, belâgat, lugat, nahiv, matematik, astronomi, felsefe, tarih ve coğrafya gibi ilimler de okutuluyordu. İstanbul'da Sahn-ı Semân ve tetimmeleri yapıldıktan sonra

Kırşehir'de XIII. yüzyıl İlhanlı dönemi eseri olan Caca Bey Medresesi

Süleymaniye
Külliyesi'ni
oluşturan
medreselerden
bir görünüşü

Osmanlı Devleti sınırları içindeki diğer medreseler yeni bir düzenlemeye tâbi tutuldu. Bazı vakfiye, kanunnâme ve biyografilerden anlaşıldığına göre medreseler hâşiye-i Tecrid, miftâh, kırkılı, ellili, Sahn-ı Semân ve altmışlı şeklinde derecelenirdi. Bir öğrenci “muhtasarât” denilen dersleri gördükten sonra Hâşiye-i Tecrid Medresesi'ne devam eder, orada başarılı olursa müderristen bir belge almak suretiyle bir üst derecedeki Miftah Medresesi'ne girer ve en üst medreseye kadar çıkabilirdi (Cevdet, I, 309). Osmanlı Devleti'nde kuruluşun itibaren titizlikle üzerinde durulan eğitim sistemi sonraları bozulmaya yüz tuttu (ayrıca bk. MEDRESE).

Osmanlılar'da Batı ile kültürel temasların gelişmeye başladığı XVIII. yüzyıl ortalarına doğru eğitim ve öğretimde yenilik arayışına girildiğine dair işaretler görülmektedir. 1734'te Üsküdar Topkapı'nda Hendesehâne adıyla ilk askerî mektep açıldı, bunu diğer tesislerin açılışı takip etti. 1775'te Kasımpaşa'da kurulan Hendesehâne, 1795'te Hasköy'deki özel binasında başlatılan Mühendishâne-i Berrî-i Hümayun, Bâbîâlî memurlarına Fransızca öğretmek amacıyla 1821'de açılan Tercüme Odası bunlardan bazılarıdır. 1824 yılında ilköğretim zorunlu hale getirildi ve erkek çocukların bu öğrenimi görmeden işe alınmasını yasaklayan bir ferman yayımlandı. 1826'da yine erkek çocukların sıbyan mekteplerinde öğrenimlerini tamamlamadan işe verilmesini yasaklayan bir ferman çıkarıldı. 14 Ekim 1826'da sıbyan mekteplerinin idaresini üstlenmek için Evkâf-ı Hümayun Nezâreti kuruldu. 14 Mart 1827'de askerî tabip yetiştirmek üzere tesis edilen Tıbhâne-i Âmirî, II. Mahmud tarafından hizmete açıldı. 1834'te Maçka Kışlası'nda Mekteb-i Harbiyye öğretime başladı. Sınıf-ı evvel sayılan sıbyan mek-

teplerinin ardından 1839'dan itibaren sınıf-ı sâni kabul edilen rüşdiye mektepleri açıldı. 1845'te kurulan Muvakkat Meclis-i Maârif'in kararıyla Osmanlı Devleti'nde öğretim kurumlarının sıbyan ve rüşdiye mektepleriyle dârülfünun olmak üzere üç kademe halinde teşkilâtlandırılması planlandı (21 Temmuz 1846). Bu tarihten günümüze kadar eğitim kurumlarında isim ve süre değişiklikleri olduysa da ilk, orta ve yüksek öğretim şeklindeki bu yapı korundu. 1847'de Mekâtib-i Umûmiyye Nezâreti'nin inhdasından sonra 1848'de Dârülmualimîn-i Rüşdî açıldı; 1853'te İstanbul dışındaki yirmi beş merkezde rüşdiye mektepleri hizmete sokuldu. Şer'iyye mahkemelerine hâkim yetiştirmek için medrese öğrencilerinin sınavla girebildiği, meşihata bağlı iki yıl süreli Muallimhâne-i Nüvvâb 1854'te öğretime başladı. 1857'de Mekâtib-i Umûmiyye Nezâreti yerine Maârif-i Umûmiyye Nezâreti kuruldu. Üç yıl sonra Mekteb-i Mülkiyye ve 1858'de kızlara mahsus ilk rüşdiye açıldı. Bunu, halkın katıldığı konferanslar şeklinde ders vermek üzere kısa ömürlü ilk dârülfünunun ve Cem'iyyet-i Tedrîsiyye-i İslâmiyye tarafından ilk halk dershanelerinin açılması izledi.

1 Eylül 1869'da yayımlanan Maârif-i Umûmiyye Nizamnâmesi ile maarif işleri bir bütün halinde ele alındı. Aynı yıl Haydarpaşa'da Tatbîkât-ı Tıbbiyye-i Askeriyye mektebi, bir yıl sonra Dârülfünun-ı Osmani öğrenime başladı. 1874'te bir düzenlemeyle eğitimin ilk ve orta kademesi sıbyan mektebi, rüşdiye ve idâdî adıyla üç kısımda teşkilâtlandırıldı; 1881'de sıbyan mektepleri ibtidâi mektebi haline getirildi. Ertesi yıl her vilâyette birer maarif meclisinin kurulması ve buralara maarif müdürlerinin tayini uygulaması başlatıldı. 1882'de Arabistan, Arnautluk ve doğu vilâyet-

lerindeki aşiret ileri gelenlerinin çocuklarının İstanbul'da öğrenim gördükten sonra memleketlerine öğretmen, subay ve kaymakam olarak gönderilmesi amacıyla yatılı Aşiret Mekteb-i Hümayunu tesis edildi. Daha önce kapatılan dârülfünun-ı Şâhâne ismiyle tekrar açıldı. Bu kurum 1908'den sonra İstanbul Dârülfünunu adını alarak 1933 yılına kadar devam etti. Yine 1908'den sonra İstanbul'da ve bazı vilâyetlerdeki idâdîler Galatasaray ve Dârüşşafaka'ya denk okullar haline getirilerek bunlara sultânî (lise) ismi verildi. Bu isim ilk defa Galatasaray Mekteb-i Sultânîsi için kullanıldı. Medreselere yönelik ıslahat çalışmalarının en kapsamlısı Sultan Mehmed Reşad devrinde gerçekleştirilmiş olup dört yıl süren bu çalışmalar neticesinde yeni bir sistemin uygulanmasına başlandı. Buna göre İstanbul'daki bütün medreseler tek isim altında toplanacak, talebeler ortak usul ve esaslara göre yetiştirilecekti. Hilâfet merkezinde bulunmalarından dolayı bunlara Dârü'l-hilâfeti'l-aliyye Medresesi adı verildi (nizamnâmesi için bk. Kütükoğlu, *Dârü'l-Hilâfeti'l-aliyye Medresesi*, s. 3-4). Yaklaşık 150 yıl önce başlayan ve giderek genişleyen eğitimde çağdaşlaşma faaliyetleri Cumhuriyet devrinde daha da yoğunlaştı (ayrıca bk. MEDRESE; MEKTEP; TÜRKİYE).

Literatür. İslâm düşünce tarihi boyunca yazılan eserlerde ilmin önemi, eğitim ve öğretim metotları, anne-baba-çocuk, öğretmen-öğrenci, devlet-halk ilişkilerinin sosyal, psikolojik, hukukî ve ahlâkî temelleri, eğitime ilişkin yönleri gibi konular araştırılmış, bu alanlarda çalışmalar yapılmış ve müstakil eserler kaleme alınmıştır. Bu literatür içerisinde eğitim nazariyesi niteliğinde eserler de bulunmakta olup en çok ilgi görenlerinden bazıları şunlardır: 1. İbn Sahnûn, *Âdâbü'l-mu'allimîn*. Eğitim ve öğretim alanında ilk kitaplardan olan eser sonraki çalışmalara kaynak olmuştur. Kitapta başlıca öğretim konuları okuma yazma, Kur'an, gramer ve şiir, Arap tarihi, hitabet, aritmetik, edebiyat, abdest ve namaz meseleleri olarak gösterilmiştir (Dağ – Öymen, s. 14). Eser M. Faruk Bayraktar tarafından Türkçe'ye çevrilmiştir (*Eğitim ve Öğretim Esasları*, İstanbul 1996). 2. Câhiz, *Risâletü'l-mu'allimîn, el-Beyân ve't-tebyîn*. Bunların dışında Câhiz'e nisbet edilen *et-Tâc fî ahlâki'l-mülûk*'teki eğitim öğretim ilkelerine ve uygulamalarına dair bilgiler İslâm eğitim tarihi bakımından önemlidir. 3. Fârâbî, *Fuşûlü'l-mede-*

Lozan Antlaşması'ndan sonra dârülfünuna tahsis edilen ve halen İstanbul Üniversitesi Merkez binası olan eski Harbiye ne-zâreti

nî, *et-Tenbîh 'alâ sebîlî's-sa'âde, es-Si-yâsetü'l-medeniyye, Taḥşilü's-sa'âde*. Bu eserlerinde eğitim ilkeleri ve yöntemleri hakkında önemli görüşler ortaya koyan müellif *Taḥşilü's-sa'âde*'de öğretim (tâlim) ve eğitimin (te'dip) farklı olduğunu belirtir. Buna göre öğretim teorik erdemleri, eğitim ahlâkî erdemleri ve uygulamalı meslekleri gerçekleştirme çabasıdır. Öğretim genellikle ikna yöntemine dayandığından yalnızca sözlü olarak yürütülür; eğitim ise bazı davranışlara yönelik alışkanlık ve melekeleri geliştirmeyi amaçladığı için hem sözlü hem de uygulamalı yapılıdır (*Taḥşilü's-sa'âde*, s. 78-80). 4. Kâbisî, *er-Risâletü'l-mufaṣṣıla li-aḥvâlî'l-müte'allimîn ve aḥkâmî'l-mu'allimîn ve'l-müte'allimîn*. Kâbisî'nin büyük ölçüde İbn Sahnûn'un *Âdâbü'l-mu'allimîn*'inden yararlandığı eserde bilhassa öğretmenin öğrenci ile olan münasebetleri, kızlarla erkekler arasındaki öğretim farkı gibi konularla ilgili sorulara cevaplar verilmiştir. Eseri Süleyman Ateş ve H. Raşit Öymen Türkçe'ye çevirmiştir (*İslâm'da Öğretmen ve Öğrenci Meselelerine Dair Geniş Risale*, Ankara 1966). Abdullah el-Emîn Na'mî, kitap üzerinde *el-Menâhic ve't-turuku't-ta'limiyye 'inde'l-Kâbisî ve İbn Haldûn* adıyla bir çalışma yapmıştır (basık yeri yok, Merkezü cihâdî'l-Lîbiyyîn 1984). 5. İbn Miskeveyh, *Tehzîbü'l-aḥlâk*. Müellif bu önemli eserinde eğitim konularına da yer vermiştir. Meselâ çocuklardaki zararlı eğilimlerin ıslahı için eğitimin şart

olduğunu ve zihinsel çabaların güçlüklerine katlanmalarını sağlamak için fikrî erdemlere ilgi uyandıracak şekilde eğitilmeleri gerektiğini belirtmektedir (*Tehzîbü'l-aḥlâk*, s. 59-61). 6. Gazzâlî, *Eyyühe'l-velled, Mîzânü'l-'amel, Kimyâ-yı Sa'âdet*. Bu eserler eğitim ve öğretim bakımından da önemlidir. Ancak Gazzâlî'nin konuya dair en önemli görüşleri *İḥyâ'ü 'ulûmî'd-dîn*'in "Kitâbü'l-'ilm" başlıklı ilk bölümünde yer alır. Esasen kitabın tamamı bir eğitim felsefesi ve metodolojisi içermekte olup İslâm dünyasında yüzyıllar boyunca derin etkiler bırakmıştır. 7. Burhâneddin ez-Zernûcî, *Ta'limü'l-müte'allim*. Bu alanın en tanınmış kaynaklarından (Levend, s. 93). Ahmed Hulûsî Efendi tarafından eser üzerine bir şerh yazılmıştır (İstanbul 1306). Mehmet S. Hatipoğlu eserin bir özetini yayımlamış (*Eğitim Hareketleri Dergisi*, IX/107-108 [1963], s. 25-30), Yunus Vehbi Yavuz da kitabı Türkçe'ye çevirip şerhetmiştir (*et-Ta'limü'l-müte'allim / İslâm'da Hoca Öğrenci Münasebetleri*, İstanbul 1980, 2006). Hayati Tetik eser hakkında yüksek lisans tezi hazırlamıştır (1991, MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü). 8. Bedreddin İbn Cemâa, *Tezkiretüs-sâmi' ve'l-mutekellim fi edebî'l-'âlim ve'l-müte'allim*. Eserde birçok eğitim meselesinin yanında öğrenci-öğretmen ilişkileri, ders halkaları, öğrencilik yaşı, kütüphanelerden faydalanma usulleri gibi konularda önemli bilgiler yer almaktadır (*Dîa*, XIX, 391). Döneminin eğitim ve öğretim

anlayışını yansıtmaları bakımından önemli bir kaynak olan eser Muhammed Şevki Aydın tarafından Türkçe'ye çevrilmiştir (*İslâm Geleneğinde Öğretmen-Öğrenci: Eğitim-Öğretim Âdâbı*, İstanbul 1998). 9. İbn Haldûn, *Muḥaddime*. Müellif bu eserde öğretim meselelerine bir bölüm ayırmış, döneminde öğretimin konusu olan dinî ve din dışı ilimlere geniş yer vermiştir. İbn Haldûn'un İslâm ülkelerinde uygulanan öğretim metotları, öğretimde hangi konulara öncelik verilmesi gerektiği, kendi döneminde Kuzey Afrika ve Endülüs'te eğitimin gerilemesi ve bunun sonuçları hakkında verdiği bilgiler oldukça önemlidir. 10. Zeynüddin b. Ali b. Ahmed el-Âmilî, *Münyetü'l-mürîd fi edebî'l-müfid ve'l-müstefîd*. Kitapta bilginin önemi, fetva ve münazara âdâbı, kitap yazımı, ilimlerin taksimi, eğitim ve öğretimin yöntemleri, amacı, öğretmen ve öğrencinin görevleri gibi konular geniş biçimde işlenmiştir. 11. *Minhâcü'l-müte'allim*. Müellifi bilinmeyen bu eserde talebelere zekâ testleri uygulanması ve zekâ derecelerine göre sınıflara ayrılması konusunda ilgi çekici görüşler yer alır (Ahmed Çelebi, s. 21).

İslâm âleminde yazılmış diğer birçok eserde eğitim konuları da işlenmiştir. Bazı seyyahların gördükleri yerlerin medreseleri, mektepleri, çeşitli vakıflar gibi öğretim kurumları hakkında verdiği bilgiler eğitim ve öğretim tarihine ışık tutmaktadır. Bunlardan Ya'kûbî'nin *Kitâbü'l-Büldân*, İbnü'l-Fakih'in *Kitâbü'l-Büldân*, Makdisî'nin *Aḥsenü't-tekâsım*, İbn Havalî'nin *Mesâlik ve'l-memâlik*, İbn Cübeyr'in *er-Rihle*, Yâkût'un *Mu'cemü'l-büldân*, İbn Battûta'nın *Tuḥfetü'n-nüzzâr fi ğarâ'ibi'l-emşâr ve 'acâ'ibi'l-esfâr* adlı kitapları sayılabilir. İbn Battûta'nın Osmanlılar'ın ilk devirlerindeki medreseleri hakkında verdiği bilgiler önemlidir. Biyografik eserlerde de eğitim tarihiyle ilgili bilgilere rastlanmaktadır. Ebü'l-Ferec el-İsfahânî'nin *el-Eġânî*, İbnü'n-Nedîm'in *el-Fihrist*, Kemâleddin el-Enbârî'nin *Nüzhâtü'l-elibbâ fi ṭabaqâtî'l-üdebâ*, Hatîb el-Baġdâdî'nin *Târîhu Baġdâd*, İbn Halikân'ın *Vefeyâtü'l-a'yan*, İbnü'l-Kiftî'nin *İḥbârü'l-'ulemâ' bi-aḥbârî'l-hükemâ*, Tâceddin es-Sübkî'nin *Ṭabaqâtü's-Şâfi'îyye*, Makkarî'nin *Nefḥu't-tîb*, Süyûtî'nin *Aḥbârü'n-nisâ* isimli kitaplarında önemli eğitimcilerin tanıtılması yanında edebiyat mahfilleri, kız çocuklarının eğitimi, mescidlerde öğretim, müderrislerin kıyafetleri, ilim için yapılan seyahatler, talebelerin yaşayışı vb. konularda mâlûmat

yer alır. Hisbe kitaplarında müderrislerin kontrol görevinden bahseden bölümler açılmış, çocukları cezalandırma konusu tartışılmıştır. Bu eserlere genel tarih ve edebiyat kitaplarını da eklemek gerekir. Nizâmülmülk *Siyâsetnâme*'de hükümdarın neleri yapması ve nelerden kaçınması gerektiğini açıklarken ilme, ilim adamlarına ve öğretime önem verilmesi konusunu örneklerle açıklar. Amasyalı Hüseyin oğlu Ali, *Tarîku'l-edeb (Tâcü'l-edeb)* adlı kitabında davranış ve ahlâk eğitimine ağırlık vermiştir. Yazıcıoğlu Mehmed'in *Muhammediyye*'siyle kardeşi Ahmed'in *Envârü'l-âşıkîn*'i birer yaygın eğitim kitabı olarak yüzyıllar boyunca büyük ilgi görmüş ve her ortamda okunmuştur. Kınalızâde Ali'nin *Ahlâk-ı Alâî* adlı kitabının da Türk eğitim tarihinde önemli bir yeri vardır. Koçi Bey'in IV. Murad'a lâyiha olarak sunduğu *Risâle*'sinde eğitim konusundaki görüş ve önerileri yer alır. Kâtib Çelebi'nin *Keşfü'z-zunûn*'undaki ilgili bölümler yanında özellikle *Mizânü'l-hak fi ihtiyârî'l-ehak* adlı kitabı medreselerin bozulma sebepleri ve öğretim metotlarındaki yanlışların ortaya konulması bakımından dikkat çekicidir. Nâbî'nin oğluna nasihat vermek için yazdığı *Hayriyye*'sinde çocuk eğitimi, çocuğa hangi bilgilerin nasıl kazandırılması gerektiği konularında ilgi çekici görüşler vardır. Erzurumlu İbrâhim Hakki, *Mârifetnâme* adlı eserinin çeşitli bölümleriyle *Ter-tîbü'l-ulûm* adlı eserinde eğitim ve öğretime dair bilgiler verir.

Modern dönemde eğitim ve öğretime dair pek çok eser yazılmış olup bazıları şunlardır: Ziya Gökalp, "Millî Terbiye" (*Makaleler V*, haz. Rıza Kardaş, Ankara 1981); Selim Sâbit Efendi, *Rehnûmâ-yı Muallimîn (Dîa, XXXVI, 429)*; Mûsâ Kâzım, *Hükemâ-yı Cihân: Tâlim ve Terbiye Tarihi* (İstanbul 1327); M. Sâti' el-Husrî, *Fenn-i Terbiye* (İstanbul 1327); İsmail Hakki Baltacıoğlu, *Tâlim ve Terbiyede İnkılâp* (İstanbul 1328, 1927); *Terbiye ve İman* (İstanbul 1330); Osman Nuri Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi* (İstanbul 1977); Osman Kesicioğlu, *İslâm'da Eğitim ve Öğretim* (Ankara 1985); Murtazâ Mutahharî, *Ta'lim ve Terbiyet der İslâm* (Tahran 1373 hş.); Muhammed Abdülhamîd İsâ, *Târîhu't-ta'lim fi'l-Endelûs* (Kahire 1982); Sa'd Mersî Ahmed Sa'd İsmâil Ali, *Târîhu't-terbiye ve't-ta'lim* (Kahire 1983); İbrâhim Nushî, *Târîhu't-terbiye ve't-ta'lim fi Mısr* (Kahire 1975); Muhammed Nâsır, *el-Fikrû't-terbevî el-ʿArabî el-İslâmî* (Küveyt 1977); Abdullah Nâsîh Ulvân, *Ter-*

biyetü'l-evlâd fi'l-İslâm (Halep-Beyrut 1401/1981); Muhammed Selâhaddin Ali Mücâvir, *Tedrisü't-terbiyeti'l-İslâmiyye: Üsûsühû ve tatbîkâtühû't-terbeviyye* (Küveyt, ts. [Dârü'l-kalem]); İbrâhim Ali Akiş, *et-Terbiye ve't-ta'lim fi'l-Endelûs* (Amman 1986); Muhammed Kanber, *Dirâsât tûrâşiyye fi't-terbiyeti'l-İslâmiyye* (Duha [Katar] 1407/1987); Abdülemîr Şem-seddin, *el-Felsefetü't-terbeviyye 'inde İhvanî's-Şafâ min hilâlî Resâ'ilihim* (Beyrut 1988); Ali Şerîatî, *Uşûl ve Felsefe-i Ta'lim ve Terbiyet* (Tahran 1374); Abdülcebbâr Rifâî, *et-Terbiye ve't-ta'lim fi'l-İslâm* (Kum 1375 hş.); M. Faruk Bayraktar, *İslâm Eğitiminde Öğretmen Öğrenci Münasebetleri* (İstanbul 1989); Ali Halîl Mustafa, *Kırâ'e terbeviyye fi fikri Ebi'l-Hasan el-Başrî el-Mâverî* (Cidde-Mansûre 1990); Ebhâşû mü'temerî'l-menâhicî't-terbeviyye ve't-ta'limiyye fi zıllî'l-felsefetü'l-İslâmiyye (Kahire 1414/1994); Hasan Bezûn, *el-Ma'rîfe 'inde'l-Ğazzâlî: en-Nazarîyyetü't-terbeviyye et-ta'limiyye* (Beyrut 1997); Halis Ayhan, *Türkiye'de Din Eğitimi* (İstanbul 1999); Ahmed Muhammed Nurseyf, *Min edebi'l-muḥaddişîn fi't-terbiye ve't-ta'lim* (Dübey [Dubâi], 1423/2002), Türkî Râbih, eş-Şeyḥ 'Abdülhamîd b. Bâdis: *Felsefetühû ve cühûdühû fi't-terbiye ve't-ta'lim* (Cezayir, ts.).

BİBLİYOGRAFYA :

Müsned, I, 241; II, 499; V, 48, 269; Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm, *Kitâbü'l-Emvâl* (nşr. M. Halîl Herrâs), Kahire 1388/1968, s. 308-309; İbn Sa'd, *eṭ-Tabakât* (nşr. İhsan Abbas), Beyrut 1957, II, 18; Fârâbî, *Taḥşîlû's-sa'âde* (nşr. Ca'fer Âl-i Yâsîn), Beyrut 1403/1983, s. 78-80; İbn Miskeveyh, *Tehzîbü'l-aḥlâk* (nşr. İbnü'l-Hatîb), Kahire 1398, s. 59-61; İbn Cübeyr, *er-Riḥle*, Beyrut 1384/1964, s. 205; Beyzâvî, *Envârü't-tenzil*, İstanbul 1314, I, 7; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, 139-140; Zerkeşî, *İ'lâmü's-sâcid bi-aḥkâmî'l-mesâcid* (nşr. Ebû'l-Vefâ Mustafa el-Merâğî), Kahire 1403/1982, s. 33; İbn Haldûn, *Muḥaddime*, Beyrut 1402/1982, s. 429-434; Makrîzî, *el-Ḥiṭaṭ*, II, 102, 363-364, 378-379; Aşıkpaşazâde, *Târih*, s. 42; Koçi Bey, *Risâle* (haz. Zuhuri Danişman), İstanbul 1972, s. 24-31; Kâtib Çelebi, *Mizânü'l-hak: İslâm'da Tenkid ve Tartışma Usûlü* (s. nşr. Süleyman Uludağ – Mustafa Kara), İstanbul 1990, s. 29-31; Tayyarzâde Atâ Bey, *Târih*, İstanbul 1293, I, 213; Cevdet, *Târih*, I, 109; J. Dewey, *Türkiye Maarifi Hakkında Rapor*, İstanbul 1939, tür.yer.; Faik Reşit Unat, *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış*, Ankara 1964, s. 130-156; Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilâtı*, s. 1, 7-8; Bedi Ziya Egemen, *Terbiye İlminin Problemleri: Terbiye Felsefesi*, Ankara 1965, s. 13-14; Adam Mez, *el-Haḍâretü'l-İslâmiyye* (trc. M. Abdülhâdî Ebû Rîde), Beyrut 1967, I, 324; Hasan Ali Koçer, *Türkiye'de Öğretmen Yetiştirme Problemi*, Ankara 1967, s. 139-148; a.mlf., *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi*, Ankara 1991, tür.yer.; Hamîdul-lah, *İslâm Peygamberi* (Mutlu), II, 80; Fehmi Yavuz, *Din Eğitimi ve Toplumumuz*, Ankara 1969, s. 54; Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, İstanbul 1969, s. 258-259; Osman Nuri Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, İstanbul 1971, s. 1343-1351; Ali Mazaherî, *Ortaçağda Müslümanların Yaşayışları* (trc. Bahriye Üçok), İstanbul 1972, s. 162-163; Nâci Ma'rûf, *'Ule-mâ'ü'n-Nizâmiyyât ve medârisü'l-meşriki'l-İslâmî*, Bağdad 1393/1973, s. 9, 12, 19; İbrahim Kafesoğlu, *Büyük Selçuklu İmparatoru Sultan Melikşah*, İstanbul 1973, s. 157-158; Ömer Rızâ Kehhâle, *Dirâsât ictimâ'iyye fi'l-'uşûri'l-İslâmiyye*, Dimaşk 1393/1973, s. 37; Muzaffer Sencer, *Osmanlılarda Din ve Devlet*, İstanbul 1974, s. 210; Kemal Aytaç, *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi*, Ankara 1974; Mehmet Dağ – Hıfzırahman Raşit Öymen, *İslâm Eğitim Tarihi*, Ankara 1974, s. 14; Ahmed Çelebi, *İslâm'da Eğitim-Öğretim Tarihi* (trc. Ali Yardım), İstanbul 1976, s. 21, 93-94, 431 (Mehmed S. Hatipoğlu eserin bir özetini yayımlamış; *Eğitim Hareketleri Dergisi*, IX/107-108, Ankara 1963, s. 25-30); Cahid Baltacı, *XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri*, İstanbul 1976, s. 9, ayrıca bk. tür.yer.; Abdülganî Mahmûd Abdülâtî, *et-Ta'lim fi Mısr*, Kahire 1977, s. 25-26, 37-38, 67-68, 87, 272; Mübahat S. Kütükoğlu, *1869'da Faal İstanbul Medreseleri*, İstanbul 1977, s. 5-6; a.mlf., *Dârü'l-Hilâfetü'l-Âliyye Medresesi ve Kuruluşu Arefesinde İstanbul Medreseleri*, İstanbul 1978, s. 3-4; Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, İstanbul 1979, s. 172-174; Beyza Bilgin, *Türkiye'de Din Eğitimi ve Liselerde Din Dersleri*, Ankara 1980, s. 68-71; Hitti, *İslâm Tarihi*, III, 839-841; a.mlf., *Târîhu'l-ʿArab*, Beyrut 1986, s. 317; Hasan Ali Hasan, *el-Haḍâretü'l-İslâmiyye fi'l-Mağrib ve'l-Endelûs: 'Aşrû'l-Murâbiṭîn ve'l-Muvaḥhidîn*, Kahire 1980, s. 400-401; Fethiye en-Neb-râvî, *Târîhu'n-nüzum ve ḥaḍâretü'l-İslâmiyye*, Kahire 1981, s. 166-167; Ahmed Ali el-Mellâ, *Eşerü'l-'ulemâ'ü'l-müslimin fi'l-ḥaḍâretü'l-Ürub-biyye*, Dimaşk 1981, s. 53; Ziya Kazıcı, *Anahatları ile İslâm Eğitim Tarihi*, İstanbul 1983, s. 22-23, 36-37; a.mlf., *İslâm Müesseseleri Tarihi*, İstanbul 1991, s. 239-240; Hüseyin Atay, *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi*, İstanbul 1983, tür.yer.; Hasan Tahsin Banguoğlu, *Kendimize Geleceğiz*, İstanbul 1984, s. 100-101; Mustafa Bilge, *İlk Osmanlı Medreseleri*, İstanbul 1984, s. 6-7; M. Hüseyin Şendeb, *el-Haḍâretü'l-İslâmiyye fi Bağdad*, Beyrut 1984, s. 56-60; Âmir en-Neccâr, *Fî târihi't-tıb fi'd-devleti'l-İslâmiyye*, Kahire 1986, s. 41; Dayfullah Yahyâ ez-Zehrânî, *en-Nafakât ve idâretühâ fi'd-devleti'l-Abbâsiyye*, Mekke 1406/1986, s. 356-357; Ramazan Şeşen, *Salâhaddin Eyyûbî ve Devlet*, İstanbul 1987, s. 321-324; M. İsâ el-Harîrî, *Târîhu'l-Mağribi'l-İslâmî ve'l-Endelûs fi'l-aşrî'l-Merînî*, Küveyt 1987, s. 349-350; M. Memdûh el-Arabî, *Devletü'r-Resûl fi'l-Medîne*, Kahire 1988, s. 197; İsmail Yiğit, *Dinî-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi: Memlûkler*, İstanbul 1991, s. 245, 248; Seyyid Hüseyin Nasr, *İslâm'da Bilim ve Medeniyet* (trc. Nabi Avcı v.dğr.), İstanbul 1991, s. 79-89; Mehmet Emin Ay, *Din Eğitimi ve Öğretiminde Mükâfat ve Ceza*, Bursa 1993, s. 40-63; Hüseyin Emîn, "el-Mescid ve eşerühû fi taṭviri't-ta'lim", *Dirâsât târihiyye*, sy. 5, Dimaşk 1981, s. 5-13; Ahmet Önkal, "Asr-ı Saâdette Mescidin Önemi ve Yaptığı Görevler", *Diyanet Der-*

gisi, XIX/3, Ankara 1983, s. 49-55; Agâh Sırrı Levend, "Ümmet Çağında Ahlâk Kitaplarımız", *TDAY Belleteri* (1963), s. 93; M. Faruk Bayraktar, "Eğitimde Disiplin, Cezâ ve Dayak Üzerine", *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, sy. 1, İstanbul 1994, s. 97-107; Veli Ertan, "Tarihte Dâru'l-Hilâfe Medreseleri ve İhtisas Şubeleri", *İslâm Medeniyeti*, V/4, İstanbul 1982, s. 37; J. Jomier, "al-Azhar", *El²* (İng.), I, 814-816; Mustafa Çağrı, "Âdâb-ı Ders", *DİA*, I, 335; Mahmut Kaya, "Beytülhikme", a.e., VI, 88-90; a.mlf., "Dârülhikme", a.e., VIII, 537-538; Halis Ayhan, "Falaka", a.e., XII, 140-141; Cemil Akpınar, "İbn Cemâa, Bedreddin", a.e., XIX, 391; Selahattin Parlador, "Kâbisî", a.e., XXIV, 41-42.

ZİYA KAZICI – HALİS AYHAN

II. ÇAĞDAŞ İSLÂM ÜLKELERİNDE TÂLİM ve TERBİYE

Irak bk. IRAK

İran bk. İRAN

Türkiye bk. TÜRKİYE

Mısır. Fetihden Sonra Mısır'da Eğitim ve Öğretim. Amr b. Âs'ın 19 (640) yılında başlattığı harekâtla Mısır'ı fethetmesinin ardından İslâmiyet burada hızla yayılmaya başladı. Bizans'ın baskısından bıkan Kıptî halkı akın akın İslâmiyet'e giriyor, çok sayıda Arap kabilesi de Mısır'a yerleşiyordu. II. (VIII.) yüzyılda Yunanca'nın yerine Arapça'nın kullanımı hızla yaygınlaştı. İslâmiyet'in tanıdığı özgürlükten yararlanan Kıptîler'in din ve eğitim işlerine karışılmadı. Mısır'da medreselerin ortaya çıkmasından önce okuma yazma, Kur'an-ı Kerim ve temel İslâmî bilgilerin öğretildiği küttâblarla mescidler vardı. Eğitimin ilk kademesi küttâblarda, ikinci ve üçüncü kademesi mescidlerde yapılıyordu. Mısır'da ilk cami Amr b. Âs tarafından 21 (642) yılında Kahire'de inşa edildi. Tarihçi Makrîzî'nin anlattığına göre bu camide zâviye denilen sekiz yerde çeşitli ilimler öğretilmekteydi; bunların en meşhurları İmam Şâfiî, Mecdiyye ve Sâhibiyye zâviyeleridir. Bunların giderlerinin karşılanması için vakıflar tahsis edilmişti. İmam Şâfiî ve Muhammed b. Cerîr et-Taberî gibi âlimler bu zâviyelerde ders vermiştir. Öğretim faaliyetlerinin yapıldığı camilerden biri de 265'te (878) Ahmed b. Tolun'un Kahire'de inşa ettirdiği İbn Tolun Camii'dir. Süyûtî burada tefsir, hadis, fıkıh, tıp ve astronomi gibi ilimlerin okutulduğunu söyler. 361 (972) yılında Fâtımîler zamanında Cevher es-Sikilî tarafından Kahire'de yaptırılan Ezher Camii dünyaca meşhur eğitim merkezlerinden biridir. Sünnî İslâm âlemine büyük hizmetleri olan bu kurum Mısır'ın yanında dünyanın çeşitli yerlerinden gelen talebelere hizmet vermiştir (bk. EZHER). Eyyû-

bîler, Mısır'da Şîî Fâtımî hâkimiyetine son vermek için halkın eğitimiyle yakından ilgilendiler. Daha Fâtımî Devleti ortadan kaldırılmadan Selâhaddin-i Eyyûbî, Nâsiriyye ve Kamhiyye medreselerini hizmete açtı. Fâtımîler'in 567'de (1171) yıkılmasından sonra Eyyûbîler, Sünniliği yerleştirmek amacıyla çok sayıda medrese inşa etti. Bunlar arasında Süyûfiyye, Sâlihiyye ve Fâziliyye zikredilebilir. 580'de (1184) Vezir Kâdî el-Fâzıl tarafından yaptırılan Fâziliyye'de büyük bir kütüphane oluşturuldu. Medreselerdeki eğitim önceleri dinî ilimler ağırlıklı idi. Sünnî inancının yerleşmesinin ardından bunlara nahiv, felsefe ve tabii ilimler de eklendi. Dersler bir müderris tarafından veriliyor ve kendisine bir muîd yardım ediyordu. Hemen her medreseye tahsis edilmiş bir vakıf mevcuttu. Ayrıca kitapçı dükkânları eğitimde büyük rol oynuyordu. Buralar aynı zamanda ilmî tartışmaların yapıldığı, kitapların okunduğu eğitim yerleriydi. Bilhassa Tolunoğulları ve İhşîdiler devrinde Mısır'da ve özellikle Kahire'de tarihçiler muazzam bir kitapçılar çarşısının varlığından söz etmektedir.

Memlükler ve Osmanlılar Dönemi. Geerek Memlükler devrinde gerekse Osmanlı fethinden sonraki asırlarda eğitimde önemli bir değişiklik olmadı. Küttâblar, camiler ve medreselerde eğitim faaliyetlerine devam edildi. Bu dönemde eğitime damgasını vuran müessese Ezher oldu. Başka medreselerde ders veren müderrislerin ve şeyhlerin büyük bir kısmı Ezher'de yetişiyordu. Diğer bir gelişme de 1008'de (1599) Dâvûd-i Antâkî adlı bir tabibin Kahire'de Tıp Medresesi'ni açmasıdır. Bu zat çok sayıda tıp kitabı yazdı, birçok talebe yetiştirdi. 1798'de Fransızlar'ın Mısır'ı işgali sadece üç yıl sürmesine rağmen bu olay Mısır'daki eğitim ve öğretimi derinden etkiledi. Napolyon, Fransızlar'ın buradaki çıkarlarını koruyacak şekilde hem askerî hem sivil projeler geliştirdi. Bu çerçevede 22 Ağustos 1798'de el-Mecmau'l-ilmî el-Misrî adlı bir enstitü kuruldu. Bu enstitünün görevleri arasında Mısır'da ilmî araştırmalar yaptırmak ve bir eğitim modeli oluşturmak da yer alıyordu. Ancak işgalciler, Fransız çocukları için kurulan okulların dışında istedikleri değişikliği gerçekleştiremediler. Bu üç yıl içinde Fransızlar'a karşı yürütülen ayaklanmalara eğitimcilerin katılması yüzünden geleneksel eğitim yerlerindeki öğretim faaliyetleri ağır bir darbe aldı.

Fransızlar'ın 1801 yılında Mısır'dan çıkarmasıyla ülkede yeni bir dönem başladı.

Padişah III. Selim, Kavalalı Mehmed Ali Paşa'yı Mısır'a vali tayin etti. Önceleri padişaha bağlı kalan Mehmed Ali Paşa, sonradan modern bir devlet kurma hayallerine kapılarak kendi başına hareket etmeye başladı. Mısır'da otoritesini pekiştirmek amacıyla uygulamaya giriştiği siyasî ve askerî projeler yanında kurmayı planladığı modern eğitim sistemi için Batı'yı örnek aldı. Daha 1809'da askerî ve teknik alanlarda öğrenim görmeleri için İtalya'ya öğrenciler gönderilmeye başlandı. 1820'li yıllarda Fransızlar'la ilişkilerin düzelmesinin ardından Mehmed Ali Paşa öğrencileri bu ülkeye göndermeyi tercih etti. Onun döneminde askerlik, yönetim ve eğitimde istihdam edilmek üzere 300'ü aşkın talebe Avrupa'da öğrenim gördü. Mehmed Ali Paşa 1811'de zamanın seçkin tabakasını oluşturan Memlük, Çerkez, Türk, Arnavut ve Ermeni asıllı gençler için Mısır Kalesi'nde bir okul açtırdı. Burada askerî konuların yanı sıra aritmetik ve İtalyanca dersleri okutuluyordu. 1820'de Asvân'a taşınan okulda öğretim dilinin Türkçe olması ilginçtir. 1816'da Mısır Kalesi'nde Mısırlılar'ın da gittiği bir geometri okulu ve 1821'de yeni kurulan orduya subay yetiştirmek amacıyla askerî okullar açıldı. 1825'te askerî ve meslekî okullara girecek talebelerin yetiştirilmesi için Kasrûlayn'da bir hazırlık okulu oluşturuldu. Altı ile on iki yaş arasındaki çocukların gittiği bu okul 500 öğrenci ile eğitime başladı, bu sayı 1833'te 1200'e çıktı. 1827'de Ebû Za'bel Hastahanesi'nde bir tıp medresesi açıldı. Öğrencilerini Ezher mezunu Mısırlılar'ın teşkil ettiği bu okulun öncelikle orduya hizmet etmesi planlanmıştı. 1829'da kurulan farmakoloji, ziraat ve baytarlık medreseleri sivil karakterli okullardı. 1830'lu yıllarda yardımcı sağlık, madencilik, mühendislik, yabancı dil, muhasebecilik, teknikerlik alanlarında çok sayıda meslek okulu açıldı. 1820 yılındaki başarısız girişimlerden sonra 1834'te Paris'teki Ecole Polytechnique model alınarak Bulak'ta mühendishâne kuruldu. Burası mühendislerin, ayrıca orta ve yüksek dereceli okullar için öğretmenlerin yetiştirildiği önemli okullardan biridir. Öte yandan Mısır'ın Batı'ya açılmasında önemli rol oynayan Lisan ve Tercüme Okulu'nu Fransa'da öğrenim gören Ezher mezunlarından Rifâa et-Tahtâvî faaliyete geçirdi ve uzun yıllar idareciliğini yaptı. Burada beş veya altı yıllık öğrenim süresince öğrenciler diğer derslerin yanı sıra Fransızca, İslâm hukuku ve matematik okuyordu. Bu okul zamanla Batı dillerinin